

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆՑ ¹⁾

ԵՒ

ԻՐԱՆԻ ՆՈՒԱԺՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱՅԻՆՆԵՐԻՑ

(Ա. Կրիմսկու)

Խաղաղութեան դաշն կապելուց լետոյ Թէոդոսի հետ, Վռամ V կարողացաւ առ Ժամանակ դուրս դալ սպիտակ ձոների և Հայաստանի հետ: Անցաւ մի քանի տարի և ահա (429 թ.) նա բոլորովին վերացրեց աւատական վարչութիւնը Հայաստանում, սովորական Պարսից նահանգ դարձնելով այն (ինչպէս որ Բիւզանդացիք վարուեցան Հայաստանի իրանց մասում): Իսկ Հեփթաղները կամ Սպիտակ ձոները տակաւին ամբողջ մի դար անհանգիստ էի անում Իրանը և պատերազմը նոցա հետ V-դ դարում պատճառ դարձաւ խաղաղ յաշարերութիւնների Բիւզանդական կայսրութեան հետ:

Դառնանք նորից Հայոց պատմութեան: Ինչպէս վերը լի-
շեցինք, Խոսրով III-ի մահից լետոյ Պարսից Յազկերտ I ար-
քայն Հայոց վրայ Թադաւոր կարգեց իւր որդի Շապուհին 416 թ:
Ըստ Գարազաշեանի այս Շապուհը Թադաւորեց 416—419.
դորանից լետոյ երբ նա Թողեց Հայաստանը և զնաց Պարս-
կաստան հօր յաջորդելու դիտաւորութեամբ, Հայաստանում ան-
իշխանութիւնը տևեց երեք տարի (419—421): Գուցէ այս
հանգամանքի վրայ է ակնարկում պ. Կրիմսկի, ասելով, թէ ա-
ւատական Հայաստանը ձգտում էր անկախութեան: Վռամ V,
ինչպէս երևում է, Հայաստանը խաղաղացնելու նպատակով, Հայե-
րի խնդիրքով նոցա Թադաւոր է նշտնակում Վռամշապուհի
որդի Արտաշէսին, անունը փոխելով Արտաշիր. սա Արշակուն-
նեաց վերջին շահաւիղն եղաւ: Արտաշիր (421—429) հազիւ
ուժը տարի Թադաւորելուց լետոյ՝ կանչուեցաւ Վռամի կողմից

¹⁾ Լուծայ № 2.

Պարսկաստան որով Արշակունեաց հարստութեան վերջ դրուեցաւ և Հայաստանը պարսկական նահանգ դարձաւ, ուր իբրեւ մարդպան եկաւ Վեդեհնշապուհ: Ո՛ւր մնաց հէջն Արտաշէր, յայտնի չէ. հաւանական է, ասու՛մ է Գարադաշեանը, որ նա պահուեցաւ Պարսկաստանում, ուր և մեռաւ. (տե՛ս. Քնն. պատ. մ. IV. էջ. 19):

Այսպէս տկարութեան կամ մանաւանդ Հայոց նախարարների անմիաբանութեան պատճառով վերջացաւ Արշակունեաց մեծ Թագաւորութիւնը, որ տեւելով 580 տարի, խաղալիկ էր երկու հզօր տէրութեանց Հռովմայեցւոց և Պարսից քաղաքականութեան: Մի այլ տեղում (Քնն. Պատ. մ. II. էջ. 267) Գարադաշեանը հետեւեալ կերպով է բացատրում Հայաստանի անկումը. «պատճառք անկման Հայոց են պէսպէս, ներքին և արտաքին: Ներքին պատճառք են, որպէս ասացաւ՝ դիրք երկրին, որ առնէր զնա ասպարէզ անդուլ պատերազմաց 'ի մէջ երկու հակառակօրդ տէրութեանց (Րիւդէր). սակաւութիւն— ճեմք ածու փոքր և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ (Խոր. I. 3), և աւատային (féodal) դրութիւնն: Իսկ արտաքին պատճառք են՝ երկու դրացի մեծ տէրութեանց միայն մոլեռանդութիւնն և միևնոյն յռիժ քաղաքականութիւնն: Այնպէս, որ եթէ Հայաստանը մնար ևս հեթանոս՝ հաւանական է թէ կործանէր արաբական զօրութենէն, ինչպէս եղաւ քան զնա շատ աւելի հզօր արեւմտեան դրացին, նաև կ'ընկղմէր 'ի նմա կրօնիւ, ինչպէս եղաւ միւս դրացին, արեւելեանն. մինչ քրիստոնէութիւնն իբրեւ եկեղեցի՝ տուաւ. դրեթէ բարբարոս Հայուն ոչ միայն լիւնել մասնակից քրիստոնէական քաղաքակրթութեան, այլ և ունել միութիւն՝ որմէ զուրկ էր և յորոյ 'ի շնորհս կայ ցարդ և կը շնչէ»:

Այսպէս, ուրեմն, Հայաստանի անկման ներքին պատճառներն էին՝ երկրի դիրքը, սակաւութիւն (ընակիւնների) և աւատային դրութիւնը: Առաջին երկու պատճառներին զօշուար է ծայնակցել և ընդունել իբրեւ իրական փաստ. վասն զի Հայաստանի լեռնոտ դիրքը մի բարեպատեհ առաւելութիւն էր նորա բնակիչների համար և հազարաւոր միջոցներ էր ընծայում նոցա

պաշտպանուելու թշնամուց և յետս մղելու նորան: Ռուսաց հզօր պետութեան հարկաւոր եղաւ վաթսուն տարի անդադար պատերազմներ մղել կովկասեան լեռնականներին նուաճելու համար: 25 կամ 30 հազար մի բուռն Զէլթունցիք, շնորհիւ իրանց ներքին միութեան, մինչև մեր օրերը կարողացան կիսանկախ դրութիւն պահպանել: Նոյնը կլինէր և Սասունի վիճակը, եթէ կոտորած դրգալի նման՝ մէջ տեղ չընկնէին պատմութեան առաջ յանցաւոր տնասուն լեղափոխականները, որոնք առանց 'ի կշիռ առնելու Լըռպական ընդհանուր քաղաքականութիւնը, սկսեցին մի յանդուգն դործ, որի հետևանքն եղաւ Սասունի ջնջումը:

Երկրորդ պատճառը իբր թէ բնակիչների սակաւութիւնն էր: Բայց «սակաւութիւն» ձգձգելի բառ է և սոյն դէպքում՝ դժուար հասկանալի: Եթէ ներկայումս, բուն տանկա-հայաստանի հողի վրայ՝ Ֆնացել է $1\frac{1}{2}$ միլիոն հայ ժողովուրդ, դարեւոր գաղթականութիւնների և վերջին կոտորածներից յետոյ, Արշակունեաց մեծարոյ թագաւորութեան օրերում՝ բնակիչների թիւը առնուադն պիտի լինէր 10-ից մինչև 15 միլիոն, ինչպէս լսել ենք հանգ. պրօֆ. Բ. Պատկանեանի բերանից նորա դասախօսութիւնների միջոցին: Դա մի այնպիսի պատկառելի թիւ է, որին կնախանծէին արդեան շատ Լըռպական փոքր պետութիւններ՝ Սոււեդիա, Նորվեգիա, Դանեմարկ, Զուեցերիա և այլն, որոնք գոյութիւն ունին շնորհիւ իրանց բուն ազգային քաղաքականութեան և յաջողել են *modus vivendi* մշակելու հզօր պետութիւններից ազատ լինելու համար: Ոչ, Դարադաշեանի վերը բերած երկու պատճառները համողիչ չեն և թոյլ են. անկման պատճառը պլլուր որոնելու է, ազգային միութեան բացակայութեան մէջ: Անհնարին կլինէր միութիւն գտնել հայաստանում, որի բնակիչների մի մասը կռապաշտ էր, միւսը՝ քրիստոնեայ: Այս հանգամանքից ծագեցան երկու կուսակցութիւններ, որոնց մէկը քարշում էր դէպի զրադաշտական Պարսկաստանը, միւսը դէպի կրօնակից Բիւզանդիոնը: Նոյն միութեան բացակայութեան շնորհիւն էր, որ քայքայուեց Մեծին Տիգրանի լայնածաւալ տերութիւնը, տեղի տալով ռադմագէտ հռով-

մայեցւոց սակաւթիւ, բայց կիրթ լեզէոնների առաջ: Բայց հեթանոս Հայերն 'ի հնումն կրօնական միութիւնից էլ զուրկ էին և չկարողացան ստեղծել իւրեանց յատուկ դիցարանութիւնը: Հայոց պանթէոնում, բուն հայկական աստուածների հետ, պատահում են Պարսից հին Յունաց և սեմական աստուածների անուններ*) և գորանից պարզ է, որ մեր նախնիքը չեն կարողացել մշակել իրանց համար ինքնուրոյն կրօնական սիստեմ, ինչպէս տեսնում ենք Յունաց, Հռովմայեցւոց, Գերմանացւոց, Հնդկացւոց Յիշեալ երկու պատճառների, այն է՝ ազգային միութեան և կրօնական միութեան վրայ ծանրանում է նաև աւատային դրութիւնը, մի չարիք, որի դէմ կռուելու անզօր հանդիսացան ապիկար Արշակունի թագաւորները: Արշակունեաց շրջանի թագաւորների և Հայոց իշխանների ու նախարարների փոխարինի յարաբերութիւնները լուսարանելու համար 'ի դէպ եւ համարում մէջ բերել այստեղ պրօֆ. Ք. Պատկանեանի կարծիքը, սկսելով փոքր ինչ հեռուից:

«Ասորեստանի անկումից յետոյ, Հայերը քաղաքական կողմից ենթարկուեցան Մարաց ազդեցութեան ներքոյ, պահպանելով իրանց ներքին կազմակերպութեան անձնամետեղութիւնը և հասարակաց իշխան ընտրելու իրաւունքը: Ապա, Պարսից ժամանակ, Հայերը, ուրոյն նահանգ են կազմում Դարեհի կայսրութեան, օգնական զօրքեր հասուցանելով և հարկ վճարելով:

Ինչպէս Ալեքսանդր Մակեդոնացուց առաջ, այնպէս և յետոյ, Հայաստանը, զտնուելով հին աշխարհի քաղաքակիրթ ազգերի կենդրոնում, տեղի էր, ուր մինչև վերջին ժամանակս Արևելքի և Արևմուտքի ընդհարումներն էին կատարւում: Չնայելով այդ հանգամանքին, Հայաստանը, իբրև պետութիւն, մեծ դեր էր խաղում մարդկութեան պատմութեան մէջ, և նորա անունը ըստ մեծի մասին աշխարհագրական յորջորջումն էր երկրի, ուր հզօր դրացիք իրանց վէճերն էին լուծում, սկսեալ ասորեստանցիներից և մարերից մինչև տաճիկներն ու ռուսերը:

Գրաւելով ժամանակակից Ֆրանսիայի չափ մի տարածու-

*) Ssu. Очеркъ исторіи древней Армянской литературы К. Патканова С. II: Б. 1880 г.

Թիւն, վայելելով բարեպատեհ աշխարհադրական դիրք Սեաւ և Կասրից ծովերի մէջ, որոնցից անշրպեաւոտ էր հողի նեղ դժով, հայաստանը-ամենայն ժամանակ ներկայացնում էր բնութեան հարուստ բերքերով մի երկիր: Թուի Թէ, լեռները լիովին կարող էին պաշտպանել նրան Թշնամեաց արշաւանքներից: Տիգրիս և Եփրատը յարմար հաղորդակցութեան ճանապարհներ էին Միջագետքի և Պարսից ծովածոցի հետ: Հնդկական վաճառականութեան նշանաւոր մասը դանազան ուղիներով անցնում էր հայաստանից դէպի Պոնտոս: Ալէքի առաջ ունելով այս բոլոր օգտաւէտ պայմանները, յոյժ ձեռնտու դրութիւնը, որ էր վայելում Առաջաւոր Ասիոյ և ոչ մի երկիրը, հայաստանը, որչափ յայտնի է, ինքնուրոյն կուլտուրայի հայրենիք չէր,*) իսկ նորա բնակիչները ոչ միայն չեն եղել աշխարհակալական ժողովուրդ, այլև երկար ժամանակով ու լիովին անկախ էլ չեն եղել: Այս երեւոյթի պատճառները որոնել դրացիների գերակշռող քաղաքական հզօրութեան մէջ հիմնաւոր չէ այնքան, վասն զի դօրեղ դրացիները սկզբում ամենեւին զօրեղ չէին և հզօր դարձան հայերի օրերում և մինչև անգամ նոցա օգնութեամբ: Ինչո՞ւ հայերը ինքեանք չկարողացան կազմել հզօր քաղաքական մարմին, փոխանակ մշտական կախումն ունենալով հզօր դրացիներից և նուաճուած լինել օտարներից: Դորա պատճառը կայանում է յատկապէս երկրի քաղաքական կազմակերպութեան և բնակիչների բնաւորութեան մէջ: Անիրաւացի կլինէր պնդել, Թէ հայերը զուրկ էին այն սովորական յատկութիւններից, որոնք պատահում են ուրիշ աւելի բախտաւոր ազգերի մօտ: Ընդհակառակն, նոցա մօտ պակասութիւնն է նշմարւում ոչ քաջութեան, ոչ էլ տեղական հայրենասիրութեան կողմից: Սակայն բոլոր այս յատկութիւնները մեծաւ մասամբ նսեմանում էին փոխարինի նախանձով, միութեան և ճշմարիտ

*) Պրօֆ. Պատկանեանի դատաւճիռը այստեղ շատ խիստ է. ապա մեր հին հեղինակները իրանց դասական ճշտաբարհիկ լեզուով, Թարգմանուած երոպական լեզուների, հին հայկական ճարտարապետութիւն, որի մնացորդները և աւերակները մարդ են հիացնում, ուր մնացին: Մ. Շ.

հայրենասիրութեան բացակայութեամբ: Ճակատագրի բերմամբ, հայերի երկարատև պատմական գոյութեան միջոցին երևան չեկաւ այն արտաքին շաղկապող գորութիւնը, որ ուրիշ ազգերի մօտ ստեղծուած է հզօր կենդրոնական իշխանութիւն: Միանգամայն զուրկ քաղաքական կրթութիւնից, որով ճանաչուած է բարձր պետական նպատակը այն է՝ զոհել իւր մասնաւոր շահերը յօգուտ ընդհանուրի, երկրի տիրապետող դասակարգը, հայոց իշխանները, անընդունակ էին միմեանց հետ համաձայնութիւն կայացնել բարձր քաղաքական և հասարակական նպատակներին հասնելու համար... իսկ այսպիսի պայմաններում, հայաստանի կախումն դրացիներից, որոնք զօրեղ պետական մարմիններ կազմակերպեցին, անխուսափելի էր:

Բռնելով Աքիմենեանց տեղը, Պարսից Արշակունիք իրանց քաղաքական շրջանը պիտի դրաւէին նաև հայաստանը: Զկամենալով դործ ունենալ իւրաքանչիւր փոքր ի շատէ հզօր իշխանական տոհմի հետ, նոքա վեռեցին հայաստանից ուրոյն թագաւորութիւն կազմել և հնադանդութեան մէջ պահել նրան ազդելով թագաւորի անձնաւորութեան վրայ: Երկար բանակցութիւններից լետոյ նոցա յաջողուեց համոզել ամենանշանաւոր հայոց իշխաններին իրանց թագաւոր ճանաչել Արշակունի արքայազուններից մէկին: Այդ արքայազնը, ըստ Գարազաշեանի, Պարսից Վաղարշ I-ի թագաւորի եղբայր Տրդատն էր, Մ. Խորենացու Արտաշէս II-դը, որ Կորբուլոն զօրավարի (հռովմայեցւոց) խորհրդով դնաց հռոմ և Ներոն կայսեր ձեռքից ստացաւ իւր թագը (61—82): Երկու երկիրների պետերի աւրեան հարադատութիւնը երաշխաւորելու էր հասարակաց շահերը ընդդէմ արտաքին թշնամիների, յատկապէս հռովմի, որ սկսել էր խառնուել Ասիոյ գործերին: Բայց Պարթևաց հաշիւները չարդարացան: Նոցա ստեղծած թագաւորական իշխանութիւնը այն ժամանակի հայերի բնաւորութեան հակառակ էր և երբէք ժողովրդականութիւն չստացաւ: Ազնուական տարրը հայաստանում շատ զօրեղ էր, որ թոյլ տար հաստատուելու այնտեղ արքայական հզօր իշխանութեան...

Միևնոյն անուն կրող բարձրագոյն իշխանութիւնը Պարս-

կաստանում և Հայաստանում իրօք բոլորովին տալիքեր էր: Պարսկաստանում դա հաստատուած էր բնակիչների բոլոր խաւերի ներքին համոզմունքի վրայ, որ, նախքան թաց հարստութիւնից վարժուած անպայման հնազանդութեան, յանձին թագաւորի տեսնում էր բնական պաշտպանին պաշտօնական անձանց զեղծութիւններից: Բացի դորանից Պարսկաստանում գոյութիւն չուներ հինաւորաց ազնուականութիւն: Հայաստանում, ընդհակառակն, քաղաքների բնակիչների չնչին քանակութեան պատճառով, բնակչութեան գլխաւոր բաղմութիւնը բաղկացած էր գիւղացիներից, որոնք իրանց իշխաններից էին կախուած (իբրեւ ճորտեր) և ըստ երևոյթին, զօր էին իրանց դրութիւնից: Եւ այդպէս կենդրոնական իշխանութիւնը դէմ յանդիման կանգնած էր ոչ թէ ամբողջ ազգի, այլ միայն իշխանների: Սեպուհները, մանաւանդ արարատեան նահանգում, որ թագաւորի բնակութեան տեղի էր, վայելում էին զրան ողորմածութիւնը և պաշտպանութիւնը զօրեղ իշխանների դէմ, հաւատարիմ էին փնում թագին. բայց աւելի հզօր և գոռոզ առիմերը տակաւ տակաւ մեկուսանում էին զրան ազդեցութիւնից և իրանց համար աւելի օգտաւէտ էին համարում գաղտնի համաձայնութիւնների մէջ մտնել զբացիների հետ 'ի դէպս ընդդիմադրութեան թագաւորին: Հնարաւորութիւն չունենալով լեւուելլու ոչ գիւղացիների ոչ էլ քաղաքացիների վրայ, թագաւորները հարկադրուած էին ստեղծել նորանոր նախարարութիւններ զրան հաւատարիմ մարդկանցից: Արարատեան աշխարհում մանր կալուածները բաշխուում էին ժառալոյ մարդկան, որոնցից հազմում էին թիկնապահ և ոստանիկ զնդեր թագաւորի իսկ հրամանատարութեան ներքոյ: Բացի դորանից ապստամբ նախարարները դաւաճանութեամբ կոտորուում էին, նոցա կալուածները զրաւում էին յարքունիս և բաժանուում էին եկեղ զնդերի զօրապետներին: Դոցանից կազմելու էին զրան հաւատարիմ ազատանի: Բայց դաւերը, բանսարկութիւնները, որ տիրապետում էին զրան, թեթեւամիտ թագաւորների խստութիւնները ու բռնութիւնները այնտեղ հասցրին, որ այդ նոր իշխաններն էլ խնամեցան հին ցեղերի հետ և շուտով նոցա ոգւով տոգորուեցան:

Պրօֆ. Պատկանեանի այս սուր դիտողութիւններից դրժ-
 ժուար չէ եզրակացնել, որ մեր հին իշխանները և նախարարները
 չէին հասունացել պետականութեան դադարի համար և զէն
 'ի ձեռին պաշտպանելով թագաւորի դէմ իրանց իրաւունքները
 և տոհմային արտօնութիւնները, նոքա ստորագրում էին դորա-
 նով իւրեանց մահուան դատակնիքը, թուլացնում էին և ջա-
 տում բարձր իշխանութեան զօրութիւնը, ապա, ուրեմն, չա-
 փաստանք մատնում օտարների ձեռքը: Հին Բաբելոնի, Սոորես-
 տանի, Մարաց և յետոյ Պարսից միահեծան անեղ պետութիւն-
 ների պատմութիւնը, ինչպէս երևում է, նոցա համար չէր կա-
 ռող օրինակ լինել. նոքա չէին կամենում հասկանալ, թէ աւա-
 տականութիւնը Հայաստանում անաքրոնիզմ էր, երբ արեւել-
 քում և արեւմուտքում կանգնած են երկու կուլտուրական լայ-
 նածաւալ և միահեծան տէրութիւններ, որոնց քաղաքականու-
 թեան խաղալիք էր Հայաստանը, հարկադրուած հանգամանքնե-
 րից մերթ մէկին օգնել իւր հայագունդ զօրքերով, մերթ միւ-
 սին և այսպէս նպաստել դրացի մրցակից թշնամիների զօրա-
 նալուն: Հայերի քաղաքական տիասութիւնը չվերջացաւ Արշա-
 կունեաց անկմամբ, այլ, ինչպէս կը տեսնենք, շարունակուեց
 մարդպանների, Բազրատունեաց, Ռուբինեանց հարստութիւն-
 ների ժամանակ և յարատեւեց մինչև վերջին կոտորածները Կի-
 լիկիայում: Այսուհետև արդեօք զգաստանալ՞ու է հայութիւնը
 qui vivra—verra.

Մ. Շովրեան